

ДО ПИТАННЯ ПРО «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В ЖИТТІ КОСТЯНТИНА ФІЛОСОФА. 1 _____

У статті наводяться різні точки зору дослідників щодо «руських письмен» у житті Костянтина Філософа. Відзначається достовірність відомостей у житті Костянтина. Зіставляються уривок про «руські письмена» із життя Костянтина і уривок про «слов'янські книги» із життя Мефодія (ці уривки автор статті вважає паралельними, спільними місцями обох життів) і робиться висновок, що «руські письмена» були слов'янськими письменами. Повідомлення в ряді джерел про переклад Костянтином (або Костянтином і Мефодієм) Святого Письма з грецької мови на руську розцінюються як ототожнення руської мови зі слов'янською. Робиться висновок, що давньослов'янська книжна мова первісно (до XI ст.) називалася руською або слов'янською (обидві назви вживалися як синоніми). Обґрунтовується положення, що в давнину руським письмом називали глаголичне письмо.

Ключові слова: життє, «руські письмена», руси, руська мова, слов'янські письмена, слов'янська мова, давньослов'янська книжна мова, глаголичне письмо.

У просторому або паннонському житті Костянтина Філософа (далі — ЖК) у VIII розділі — про місію цього святого в Хазарію (861 р.) розповідається, що в грецькому місті Херсонесі (слов'янська назва — Корсунь, нинішній Севастополь) Костянтин «обрѣте же тоу евангеліе и ѱалтирь роуцьскими писмены писано, и чловѣка шбрѣтѣ глаголюца тою бесѣдоу, и бесѣдова с нимѣ, и силоу рѣчи прїимѣ, своен бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа, и къ богоу молитвоу твора, вѣскорѣ начатѣ чести и сказати, и мнози сѧ емоу дивлахоу, бога хвалаще»¹. Як зазначає М. К. Нікольський, повідомлення про «руські письмена» є найтемнішим, найзагадковішим місцем у так званому паннонському Житті Костянтина Філософа². Крім того, у наведеному уривку окремі вирази не зовсім зрозумілі (зокрема вирази *и силоу рѣчи прїимѣ, своен бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена*) і через це по-різному перекладаються дослідниками. Нижче подаємо свій переклад уривка: «знайшов же тут Євангеліє і Псалтир, написані руськими письменами, і людину знайшов, яка розмовляла тією мовою, і бесідував з нею, і розумів смисл того, що вона говорила; до своєї мови прикладаючи різні письмена, голосні і приголосні, і творячи молитву Богові, невдовзі почав читати і пояснювати, і багато хто дивувався йому, хвалячи Бога».

Вираз *своен бесѣдѣ прикладаа различнаа писмена, гласнаа и съгласнаа* інші дослідники перекладають інакше: «прикладав (рівняв) до своєї (південнослов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) різні звуки голосні та приголос-

¹ *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности // Труды Славянской комиссии.— Ленинград, 1930.— Т. 1.— С. 12.

² *Нікольський Н.* К вопросу о русских письменах, упоминаемых в Житии Константина Философа // Изв. по рус. яз. и словесности АН СССР.— Ленинград, 1928.— Т. 1. Кн. 1.— С. 1.

ні» (І. І. Огієнко)³, «порівнював її письмена, голосні й приголосні, до своєї мови» (П. О. Лавров)⁴, «і, порівнявши її (мову, рос. речь.— В.С.) зі своєю мовою, розпізнав літери голосні і приголосні» (переклад Б. М. Флорі)⁵.

Розбіжність між нашим перекладом цього виразу і перекладами інших дослідників досить суттєва, і стосується вона дуже важливої частини наведеного повідомлення, у якій пояснюється, як саме Костянтин зміг прочитати невідомі письмена.

Інформативне значення наведеного повідомлення важко переоцінити. Воно засвідчує, що в Київській Русі часів Аскольда (60-ті роки IX ст.) уже були християни; вони мали власну церковну літературу, зокрема Євангеліє і Псалтир, написані «руськими» літерами, тобто перекладеними на «руську» мову (Костянтин навіть зустрів людину, яка розмовляла цією мовою). Усі ці свідчення суперечили поширеним уявленням, що слов'яни до Кирила й Мефодія не мали своєї писемності. Тому цитоване місце ЖК деякі дослідники (О. В. Горський⁶, О. М. Бодяньський⁷, А. Куник⁸, А. С. Львов⁹ та ін.) намагалися піддати сумніву і проголошували його пізньою вставкою. Проте пізньою вставкою цитоване місце ЖК не могло бути, оскільки воно наявне в усіх 23 списках паннонського ЖК¹⁰. Та й навіщо було б робити таку вставку, яка спрямована фактично на применшення заслуг великих просвітителів.

Значна частина дослідників розглядає слово *роуцьскыми* (*писмены*) в ЖК як результат перекручення (при переписуванні) іншого слова. В. В. Макушев припускає, що в одному з найдавніших списків ЖК сталася описка: замість *роуцьскын* «візантійський, грецький» оригіналу переписувач написав *роушьскын* або *роушькын*¹¹. Проте, коли б це було так, тобто коли б знайдені книги були написані суто грецьким письмом чи навіть кирилицею, у Костянтина не виникло б ніяких труднощів у їх читанні. До того ж залишається неясною мова знайдених Костянтиним книг. «Але як би ми не розшифрували гіпотезу Макушева, — зазначає Г. А. Ільїнський, — одне ясно, що вона являє собою лише гру дотепного розуму, не більше»¹².

Г. А. Ільїнський вважає, що в оригіналі ЖК стояло слово *проушьскыми* (< *фроружьскыми* < *фржжьскыми*) «франкськими», яке при переписуванні набуло форми *роуцьскыми*, а останнє пізнішими переписувачами було осмислене як

³ Огієнко І. І. «Руські» переклади в Херсонесі в 860 р. // Юбіл. зб. на пошану акад. Д. І. Багалія.— К., 1927.— С. 372.

⁴ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві.— К., 1928.— С. 254.

⁵ Сказания о начале славянской письменности.— М., 1981.— С. 78.

⁶ Горский А. В. Жития св. Кирилла и Мефодия // Кирилло-мефодиевский сборник.— М., 1865.— С. 9.

⁷ Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен.— М., 1855.— С. 101.

⁸ Куник А. О записке готского топарха (По поводу новых открытий о Таманской Руси и крымских готах) // Зап. Императ. акад. наук.— СПб., 1874.— Т. 24.— С. 139.

⁹ Львов А. С. Някои въпроси от кирило-методиевската проблематика // Български език.— София, 1960.— Год. 10. Кн. 4.— С. 306–307.

¹⁰ Так міркує багато дослідників, див.: Ільїнський Г. Один епізод из корсунського періода жизни Константина Философа.— Slavia.— Praha, 1924.— Роç. 3. Сеş. 1.— С. 45; Огієнко І. І. Знач. праця.— С. 358; Никольский Н. Знач. праця.— С. 3; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— София, 1952.— С. 50; Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки.— М., 1963.— С. 103–104; Наиртова З. Konstantinova misijni činnost a prameny slovan-ského písma // Slavia.— Praha, 1969.— Роç. 38. Сеş. 4.— S. 568; Брайчевський М. Походження слов'янської писемності.— К., 2007.— С. 123.

¹¹ Макушев В. История болгар в труде К. О. Иречка // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1878.— Ч. 197. Май.— С. 99.

¹² Ільїнський Г. Знач. праця.— С. 50.

роуцьскими і навіть росьськими¹³, тобто під «руськими письменами» слід розуміти франкські, власне готські літери. Проте, по-перше, у жодному із 23 списків ЖК слово проушьськими не зустрічається, в усіх списках чітко зазначено, що Євангеліє і Псалтир, знайдені Костянтином, були написані роуцьськими писмены з різним правописом (у двох списках південнослов'янської редакції — роушкими писмены, роушкымь писменемь і в одному списку російської редакції — ростьскы писмены¹⁴). По-друге, пояснення Г. А. Ільїнського передбачає первісність форми роушки, представленої в південнослов'янських списках ЖК, але, як переконливо довів П. О. Лавров, згадану форму не можна вважати первісною¹⁵. «Форма роушки замість роуцькын була звичайна й поширена в давньо-сербських текстах»¹⁶. У сербів ш замість с знаходимо і в інших словах. По-третє, у XVI розділі ЖК готи названі своїм іменем (Готъы¹⁷), а не якимсь іншим, близьким до «русів». Крім того, слід узяти до уваги, що в цитованому уривку йдеться про мову, яку Костянтин добре знав: він навчився читати знайдені книги і розуміти прочитане, порівнюючи написане зі своєю власною мовою, а таке зіставлення можливе лише в тому випадку, якщо мова книг, знайдених Костянтином, була дуже близькою до мови, якою володів Костянтин. У ЖК наводиться повний перелік мов, якими володів Костянтин (слов'янська, грецька, латинська, арабська, давньоєврейська) і в цьому переліку готської мови немає¹⁸.

Цілий ряд дослідників (А. Вайян¹⁹, Р. Якобсон²⁰, Г. Г. Лант²¹, В. Кіпарський²², Т. А. Іванова²³, М. І. Толстой²⁴ та ін.) висловив припущення, що в оригіналі ЖК було не роуцьськими писмены, а соуцьськими писмены, тобто сирійськими літерами. Вагомою підставою для такого припущення послужило те, що в XVI розділі ЖК замість соури в деяких списках наявне рўси²⁵. Проте в Сирії, яка ще в VII ст. була завойована арабами, сирійсько-християнські книги могли зберегтися до середини IX ст. лише в небагатьох таємних християнських общинах (через засилля мусульманської релігії та арабського письма), а тому появу таких книг у середині IX ст. в Херсонесі, так далеко від Сирії, «слід вважати майже неможливою»²⁶. До того ж у ті часи сирійської общини в Криму не було²⁷. Треба

¹³ Там же.— С. 62.

¹⁴ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві.— С. 18, 260.

¹⁵ Там же.— С. 18–19.

¹⁶ Там же.— С. 18.

¹⁷ Лавров П. А. Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 62.

¹⁸ Так само міркують з приводу концепції Г. А. Ільїнського: Огієнко І. І. Знач. праця.— С. 367; Никольский Н. Знач. праця.— С. 2; Истрин В. А. Знач. праця.— С. 105; Сказания о начале славянской письменности.— С. 117. Комент. 10.

¹⁹ Vaillant A. Les «lettres russes» de la vie de Constantin // Revue des études slaves.— Paris, 1935.— Т. 15. Fasc. 1–2.— Р. 76.

²⁰ Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque // Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves.— New York, 1939–1944.— Т. 7.— Р. 181–186.

²¹ Lunt H. G. Again the роуцьськими писмены // Cercetări de lingvistică.— București, 1958.— Anul 3. Supliment.— Р. 323–326.

²² Кипарский В. О происхождении глаголицы // Климент Охридски : Материали за неговото чествуване по случай 1050 години от смъртта му.— София, 1968.— С. 95–96.

²³ Иванова Т. А. Еще раз о «русских письменах» (К 1100-летию со дня смерти Константина-Кирилла) // Сов. славяноведение.— М., 1969.— № 4.— С. 75.

²⁴ Толстой Н. И. Древняя славянская письменность и становление этнического самосознания у славян // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.— М., 1982.— С. 238.

²⁵ Vaillant A. Op. cit.— Р. 76.

²⁶ Истрин В. А. Знач. праця.— С. 105.

²⁷ Галкина Е. С. Тайны русского каганата.— М., 2002.— С. 375.

зазначити, що гіпотеза про сирійське письмо корсунських книг викликала в дослідників діаметрально протилежні оцінки: одні вважають її «найправдоподібнішою» (Ф. В. Мареш)²⁸, найпереконливішою (Б. М. Флоря)²⁹, інші — «особливо неправдоподібною» (В. О. Істрин)³⁰, «абсолютно довільною і неправдоподібною» (М. Брайчевський)³¹.

Болгарський дослідник І. Гошев вираз *роускыми писмены* в ЖК трактує як мимовільне перекручення або неправильне прочитання первісного *оускыми писмены*, причому під *оускымь* «вузьким» письмом він розуміє письмо, у якому позначаються лише приголосні, а голосні передаються крапками, рисочками та іншими знаками; на думку І. Гошева, «вузьким» письмом, згаданим у ЖК, найімовірніше, є самаритянське письмо³². Проте у ЖК завжди, коли йдеться про письмо, вказується на його належність якомусь народові, а не на зовнішній вигляд письма³³. Крім того, у цьому ж VIII розділі ЖК, безпосередньо перед цитованим уривком уже повідомлялося про самаритянські книги (*самаренскы книги*³⁴), які приніс Костянтину якийсь самаритянин (*Самаранинъ*³⁵). Дуже сумнівно, майже неможливо, щоб у наступному (цитованому) уривку, де повідомляється про знайдені Костянтином Євангеліє і Псалтир, написані *роускыми писмены* (на думку І. Гошева, — *оускыми писмены*), ішлося теж про самаритянські книги.

Таким чином, усі розглянуті припущення, у яких слово *роускыми* / *роушьскыми* (*писмены*) в ЖК трактується як результат перекручення (при переписуванні) якогось слова, не викликають довір'я. Тому вважаємо, що цитований уривок слід сприймати буквально, довіряти йому і намагатися його осмислити. З приводу «руських письмен» ЖК Г. В. Вернадський зазначає: «Найпростіший шлях пояснення тексту — це читати його таким, яким він є, і погодитися з тим, що манускрипт дійсно був написаний по-руськи, тобто мовою південних русів...»³⁶.

Переважна більшість дослідників розуміє слово *роускыми* (*писмены*) в ЖК буквально, правда, вкладаючи в нього різний зміст. Ряд дослідників (П. Й. Шафарик³⁷, Є. Є. Голубинський³⁸, І. Г. Малишевський³⁹, П. Ф. Фортунатов⁴⁰ та ін.) вважає, що слово «руський» у ЖК стосується варягорусів у Таврії, які прийняли готське богослужіння, тобто тут під «руськими письменами» слід розуміти готське письмо (готське письмо називали руським, тобто норманським через бли-

²⁸ Славянская филология.— София, 1963.— Т. 2. Отговори на въпросите за научната анкета по литературознание...— С. 69.

²⁹ Сказания о начале славянской письменности.— С. 117. Комент. 10.

³⁰ *Истрин В. А.* Знач. праця.— С. 105.

³¹ *Брайчевський М.* Знач. праця.— С. 124.

³² *Гошев И.* С какво писмо са били написани двете книги, които създателят на славянското писмо намерил в Херсон (към проблемата за произхода на славянското писмо) // Език и литература.— София, 1958.— Год. 13. № 4.— С. 249.

³³ Сказания о начале славянской письменности.— С. 116.

³⁴ *Лавров П. А.* Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 12.

³⁵ Там же.— С. 11–12.

³⁶ *Вернадский Г. В.* Древняя Русь.— Тверь; М., 1996.— С. 351.

³⁷ *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův / Sebr. a vyd. P. I. Šafařík.*— 2-é vyd.— Praha, 1873.— S. VII (загальна передмова П. Й. Шафарика), IV (передмова П. Й. Шафарика до житія Костянтина Філософа) (*Изворъ югослованскыхъ достопамятностей*).

³⁸ *Голубинский Е.* История русской церкви.— М., 1881.— Т. 1. Ч. 2.— С. 291–292. Сноска 5.

³⁹ *Мальшевский И.* Святые Кирилл и Мефодий, первоучители славянские.— К., 1886.— С. 45–49.

⁴⁰ *Фортунатов Ф.* О происхождении глаголицы // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук 1913 г.— СПб., 1914.— Т. 18. Кн. 4.— С. 254.

зкiсть готської мови до мови норманiв). Проте, як зазначає М. Брайчевський, нормани не могли бути названi руссю, «бо на той час їх експансія на пiвдень Схiдної Європи ще не починалася»⁴¹, до того ж «в середині IX ст. нормани суцiльною масою лишалися язичниками»⁴². Крім того, як уже зазначалося (див. с. 5), готи в XVI роздiлі ЖК названi своїм iменем (Готѣны), а не iменем росси чи рүсси. «Якщо письмо було готським, то чому автор житія не називає його цим iменем?»⁴³ I якщо в ЖК iдеться про Євангеліє i Псалтир у перекладі Ульфiли (Ульфiла народився близько 311 р.), то хiба було це можливим, щоб у IX ст. мова перекладiв Ульфiли ще вживалася як жива розмовна мова, i Костянтин мiг би зустрiти людину, «глаголюща тою вестѣдоу»?⁴⁴

О. I. Соболевський теж думає, що слово «руський» у ЖК стосується скандинавських русiв, що мова корсунських Євангеліє i Псалтиря була русько-скандинавською⁴⁵. Учений при цьому посилається на оборонну промову Костянтина у Венеції, у якій серед народiв, що славлять Бога своїми мовами, згадані й руси (поряд з вірменами, персами, грузинами, готами, обрами, хазарами, арабами, єгиптянами). «Якби згадані тут руси були слов'янами, — пише О. I. Соболевський, — то чи не було б Кирилові найприродніше замість посилянь на вірмен, єгиптян та ін. указати пілатникам, що слов'яни вже давно славлять Бога рiдною мовою? Ясно, що Кирило i автор його житія вiдрiзняли слов'ян вiд русi i ставили русь в один ряд з вірменами, арабами, узагалі з неслов'янськими народами, i що корсунський руський належав до того самого племені, якому зобов'язані своїм походженням «руські» назви днiпровських порогiв i багато власних iмен «руських» у договорах Олега та Iгоря: у скандинавізмі їхньому лiнгвіст, здається, не може сумніватися»⁴⁶. Проте, як зауважує Г. Ільїнський, по-перше, історія нічого не знає про скандинавський переклад Святого Письма, а по-друге, самі читання роуси — спірне, оскільки в більшості списків наявне загадкове тиръси⁴⁷.

Деякі дослідники (В. Г. Васильєвський⁴⁸, Ф. Дворнік⁴⁹, Ц. Тодоров⁵⁰, П. О. Лавров⁵¹ та ін.) припускають, що до рук Костянтина потрапила копія перекладу готською мовою Бiблiї, здiйсненого ще в IV ст. Ульфiлою, а оскільки готська мова близька до мови норманiв, яких у Візантії IX ст. називали «русамі», то й готiв у Криму могли називати «русамі». Проте, як уже зазначалося, готської мови Костянтин не знав (у переліку мов, якими володiв Костянтин, готської мови немає), а тому не зміг би розiбратися в «руських письменах». I якщо знайдені Костянтином книги являли собою готський переклад Бiблiї IV ст., то знову ж таки хiба могло бути, щоб у IX ст. Костянтин зустрiв людину, яка говорила мовою, що вживалася п'ять століть тому⁵². До того ж прихильники гот-

⁴¹ Брайчевський М. Знач. праця.— С. 125.

⁴² Там же.— С. 124.

⁴³ Георгиев Е. Знач. праця.— С. 50.

⁴⁴ Там же.— С. 51.

⁴⁵ Соболевский А. Кирилло-мефодиевские вопросы // Унив. известия.— К., 1885.— Год 25. № 9. Сентябрь.— С. 301.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Ильинский Г. Знач. праця.— С. 56.

⁴⁸ Васильевский В. Русско-византийские исследования.— СПб., 1893.— Вып. 2.— С. ССХСІХ.

⁴⁹ Dvornik F. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance.— Prague, 1933.— P. 187.

⁵⁰ Тодоров Ц. Происход и авторство на славянските азбуки // Славистичен сборник.— София, 1958.— Т. 1. Езикознание.— С. 49.

⁵¹ Лавров П. Кирило та Методiй в давньослов'янському письменстві.— С. 21.

⁵² Георгиев Е. Знач. праця.— С. 51; Георгиев Е. За началото на българската и славянската писменост // Език и литература.— София, 1966.— Год. 21. Кн. 1.— С. 62.

ської гіпотези мають на увазі кримських готів, які були православними, а Ульфїла створив письмо і переклав Біблію в середовищі придунайських готів, які були аріанами, і тому між тими і тими готами існували дуже слабкі зв'язки⁵³. Крім того, автор ЖК, ким би він не був, не міг сплутувати готів зі скандинавськими русами, тому що «готи, які давно зжилися з християнською цивілізацією, відрізнялися від своїх скандинавських побратимів, як небо від землі», і інші подібні випадки сплутування цих двох народів не засвідчені ні у візантійській, ні в слов'янській літературі⁵⁴. Слід зазначити також, що найбільший прихильник цієї гіпотези Ф. Дворнік згодом відмовився від своїх поглядів⁵⁵.

Д. Іловайський, обстоюючи слов'янське, а не урало-алтайське походження болгарських орд, які кочували в IX ст. степами південної Русі і в Криму, вбачає в руських книгах ЖК болгарський переклад Святого Письма⁵⁶. «Якби подібний переклад, — пише він, — існував у IX столітті власне руською мовою, то природно постає питання: чому ж Київська Русь, прийнявши християнство в X столітті, не скористалася перекладом своєю рідною мовою, а прийняла церковні книги мовою болгарською?»⁵⁷. Проте, як зазначає Г. Ільїнський, слов'янське походження болгарських орд навряд чи можна обґрунтувати, а коли б і вдалося це зробити, то ще треба було б довести існування на той час перекладів Святого Письма болгарською мовою⁵⁸. Через це гіпотеза Д. Іловайського була прийнята науковою громадськістю дуже холодно.

Деякі дослідники (Ф. Лебединцев⁵⁹, А. Гільфердінг⁶⁰, В. Ламанський⁶¹) вважають, що в цитованому уривку йдеться про привезені з Херсонеса книги, які Костянтин сам переклав слов'янською (болгарською) мовою ще до своєї хазарської місії, і які він узяв із собою в дорогу. Проте у 863 р. (до прибуття моравського посольства в Царград) Костянтин навряд чи міг розпочати переклад Святого Письма слов'янською мовою⁶². Крім того, залишається неясним, чому болгарська мова в ЖК названа руською.

Найбільше дослідників (з тих, що розуміють слово *роуцьскими* в ЖК буквально) вважає, що «руські письмена» в ЖК — це письмена давніх русів (східних слов'ян). При цьому перед кожним прихильником слов'янської гіпотези поставало питання, яким саме письмом були написані знайдені Костянтином у Херсонесі біблійні книги — глаголицею, кирилицею чи якимось іншим письмом. З цього питання думки дослідників розділилися. Одні думають, що книги, знайдені Костянтином у Херсонесі, були написані глаголицею (В. І. Григорович⁶³,

⁵³ *Георгиев Е.* За началото на българската и славянската писменост.— С. 62.

⁵⁴ *Ильинский Г.* Знач. праця.— С. 61.

⁵⁵ *Dvornik F.* Byzantské misie u slovanů.— Vyšehrad ; Praha, 1970.— S. 83.

⁵⁶ *Иловайский Д.* Разыскания о начале Руси.— М., 1876.— С. 139–140.

⁵⁷ Там же.— С. 139.

⁵⁸ *Ильинский Г.* Знач. праця.— С. 54.

⁵⁹ *Лебединцев Ф.* О жизни и трудах св. Кирилла и Мефодия, первоучителей славянских // Киев. епарх. ведомости.— 1862.— № 16.— С. 546. Примеч.

⁶⁰ *Гильфердинг А.* О Кирилле и Мефодие и тысячелетней их годовщине // Кирилло-мефодиевский сборник.— М., 1885.— С. 162–164.

⁶¹ *Ламанский В.* Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1904.— Ч. 351. Январь.— С. 173.

⁶² *Ильинский Г.* Знач. праця.— С. 53.

⁶³ *Григорович В.* О древней письменности славян // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1852.— Ч. 73.— С. 167; *Григорович В.* Статьи, касающиеся древнего славянского языка.— Казань, 1852.— С. 69.

М. П. Погодін ⁶⁴, М. К. Нікольський ⁶⁵, П. Я. Черних ⁶⁶ та ін.), інші висловлюються на користь кирилиці (І. І. Срезневський ⁶⁷, В. В. Макушев ⁶⁸, В. Ф. Міллер ⁶⁹, І. І. Огієнко ⁷⁰, Е. Георгієв ⁷¹, В. О. Істрін ⁷² та ін.), а дехто припускає, що книги були написані слов'янськими рунами або рунічними «чертами і р'язами» (С. О. Гедеонов ⁷³, О. С. Архангельський ⁷⁴).

Відповідь на поставлене питання (глаголицю чи кирилицю названо «руськими письменами») закладена в цитованому уривку із ЖК. З цього уривка стає зрозумілим, що для Костянтина загадкою була графіка, але не мова знайдених біблійних книг ⁷⁵. Вияснивши, якому звукові відповідає кожна літера, Костянтин почав легко читати й розуміти прочитане. Коли б книги були написані кирилицею, більшість літер якої збігається за формою з грецькими літерами, то в Костянтина, що добре знав грецьку мову і грецьке письмо, не виникло б ніяких труднощів у розпізнаванні літер. Оскільки труднощі в освоєнні графіки знайдених книг у Костянтина все ж були, це свідчить на користь глаголиці, яка, на відміну від кирилиці, мало нагадувала грецькі літери.

Слід зазначити, що І. В. Ягич досить скептично поставився до свідчень цитованого уривка ЖК. «Проте, якщо розуміти все так, як розповідається в легенді, — писав видатний славист, — тобто розуміти під руськими слов'ян, тоді слід би припустити, що Костянтин знайшов у Херсонесі не лише глаголичне письмо, а й готовий слов'янський переклад Євангелія та Псалтиря, отже, все істотне було зроблено кимось без нього й раніше його. Такій думці суперечать увесь хід і всі історичні свідчення того значущого культурного подвигу, який міцно пов'язаний з іменем Костянтина-Кирила...» ⁷⁶. І. В. Ягич навіть дорікав В. І. Григоровичу за те, що він, аргументуючи свою позицію, посилається на відоме місце із ЖК, зрозумівши «цю легендарну звістку в буквальному значенні» і вбачаючи в «руських письменах» глаголичні письмена ⁷⁷.

Скептичне ставлення І. В. Ягича до цитованого місця в ЖК значною мірою було зумовлене відсутністю на той час історичних джерел, пам'яток (або недостатнім осмисленням існуючих тоді джерел, пам'яток), які могли б підтвердити існування до моравської місії Кирила та Мефодія «руських письмен», перекла-

⁶⁴ Погодин М. П. Речь, произнесенная в заседании московского общества любителей российской словесности // Кирилло-мефодиевский сборник.— М., 1865.— С. 125–128.

⁶⁵ Никольский Н. Знач. праця.— С. 37.

⁶⁶ Черных П. Я. К истории вопроса о «русских письменах» в житии Константина Философа // Учен. зап. Ярослав. пед. ин-та.— Ярославль, 1947.— Вып. 9. История СССР.— С. 3–14; Черных П. Я. Язык и письмо // История культуры древней Руси.— М.; Ленинград, 1951.— Т. 2.— С. 134.

⁶⁷ Срезневский И. Древние письмена славянские // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1848.— Ч. 59.— С. 65–66; Срезневский И. [Чтение на заседании археологического съезда] // Тр. I археолог. съезда в Москве 1869.— М., 1871.— Т. 1.— С. СХV–СХХI.

⁶⁸ Макушев В. Знач. праця.— С. 99.

⁶⁹ Миллер В. К вопросу о славянской азбуке // Журн. М-ва нар. просвещения.— СПб., 1884.— Ч. 232. Март.— С. 27.

⁷⁰ Огієнко І. І. Знач. праця.— С. 373–374.

⁷¹ Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— С. 52; Георгиев Е. Письменность россов // Cyrillo-methodiana.— Köln; Graz, 1964.— S. 381.

⁷² Істрин В. А. Знач. праця.— С. 105–106.

⁷³ Гедеонов С. Варяги и Русь : Ист. исслед.— СПб., 1876.— Ч. 2.— С. СХI. Примеч. 292.

⁷⁴ Архангельский А. С. Свв. Кирилл и Мефодий и совершенный ими перевод Св. Писания.— Казань, 1885.— С. 8–9.

⁷⁵ Брайчевський М. Знач. праця.— С. 128.

⁷⁶ Ягич И. В. Глаголическое письмо // Энциклопедия славянской филологии.— СПб., 1911.— Вып. 3. Графика у славян.— С. 64–65.

⁷⁷ Там же.— С. 64.

дів біблійних книг слов'янською (руською) мовою. В одній із своїх праць І. В. Ягич прямо про це пише: «Хто ж повірить, що в IX столітті в “руських” слов'ян був уже свій “руський” переклад Євангелія, відмінний від пізнішого, церковного, слов'янського?»⁷⁸

Насамперед відзначимо достовірність відомостей, які повідомляються в ЖК, на що вказує цілий ряд дослідників⁷⁹. Автор ЖК добре знає всі подробиці життя свого героя. Він точний навіть у таких дрібницях, як назви римських церков, у яких співалася у 868 р. слов'янська літургія⁸⁰. Як зазначає Е. Георгієв, «це життя являє собою пам'ятку, яка передає найвищою мірою правильно історичні факти»⁸¹, що пояснюється написанням ЖК невдовзі після смерті великого слов'янського просвітителя, а головне тим, що автором ЖК був безпосередній учень Костянтина і в написанні житія, як переконаний Е. Георгієв, брав участь сам Мефодій⁸². У зв'язку з цим заслуговує довір'я і повідомлення про знайдені Костянтином у Херсонесі книги, написані «руськими письменами». Тим більше, що в просторому або паннонському житті Мефодія (далі — ЖМ) у V розділі теж говориться про «слов'янські книги», які Бог явив Костянтину перед поїздкою в Моравію: «да тоу яви бѣ философоу словѣньскы книги, и авнк оустронивъ писмена и весѣдоу съставяль погги сѧ ятъ моравьскааго»⁸³ («І тут явив Бог філософові слов'янські книги. І той, зараз же впорядкувавши письмена і текст (євангельський) склавши, вирушив до Моравії»). Так само перекладає і В. О. Істрин: «Тут явив Бог філософові слов'янські книги, і, зараз же впорядкувавши письмена і бесіду склавши, поїхав до Моравії»⁸⁴. Деякі дослідники (П. О. Лавров, Б. М. Флорія) цей уривок із ЖМ перекладають дещо інакше: «І явив Бог філософові слов'янське письмо. І зараз-таки, впорядкувавши письмена й зробивши переклад, він вирушив до Моравії» (П. О. Лавров)⁸⁵, «І тут явив Бог філософові слов'янське письмо. І той, швидко створивши письмена і склавши (з них) бесіду (євангельську), вирушив до Моравії» (Б. М. Флорія)⁸⁶. Відмінність у наведених перекладах (з одного боку, у нашому, з другого боку, у П. О. Лаврова і Б. М. Флорії) полягає насамперед у тому, що багатозначне слово *книгы* (мн.) «βιβλος / βιβλίον / βιβλία, книга / книги; γράφῃ, Святе Письмо; γράμματα, літера, письмо»⁸⁷ перекладено по-різному: «книги» (наш переклад) і «письмо» (переклад П. О. Лаврова і Б. М. Флорії). Проте в цитованому уривку при наявності поряд слова *писмена* трактувати *книгы* як синонімічне слову *писмена* нам видається не зовсім логічним і вмотивованим. Крім того, слід мати на увазі, що ЖМ часто перегукується з ЖК, обидва житія характеризуються наявністю паралельних місць, які часто доповнюють одне одного. Як зазначає

⁷⁸ Ягич И. В. Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии.— СПб., 1885.— С. 51. Сноска 71.

⁷⁹ Срезневский И. Древние письмены славянские.— С. 65; Ильинский Г. Знач. праця.— С. 61; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— С. 49; Галкина Е. С. Знач. праця.— С. 375.

⁸⁰ Ильинский Г. Знач. праця.— С. 61.

⁸¹ Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— С. 49.

⁸² Там же.

⁸³ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 72.

⁸⁴ Истрин В. А. Знач. праця.— С. 106.

⁸⁵ Лавров П. Кирило та Мефодій в давньослов'янському письменстві.— С. 302.

⁸⁶ Сказания о начале славянской письменности.— С. 97.

⁸⁷ Slovník jazyka staroslověnského.— Praha, 1973.— D. 2.— S. 91–92; Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности.— М., 1966.— С. 161.

П. О. Лавров, ЖМ «можна розглядати тільки як додаток до Костянтинового життя»⁸⁸, а IV, V і VI розділи ЖМ «тісно пов'язані з Костянтиновим життєм»⁸⁹. Паралельними місцями в обох життях ми вважаємо цитований уривок про «руські письмена» із ЖК (VIII розділ) і цитований уривок про «слов'янські книги» із ЖМ (V розділ)⁹⁰. Про паралельність цих місць в обох життях свідчать такі факти:

а) в обох уривках ідеться про Костянтина Філософа;

б) в обох уривках ідеться про подію, що сталася незадовго перед моравською місією Костянтина Філософа;

в) в обох уривках ідеться про книги, що потрапили до рук Костянтина Філософа: про знайдені Костянтином в Херсонесі Євангеліє і Псалтир (у ЖК) і про книги, явлені Костянтину Богом (у ЖМ);

г) в обох уривках зазначається, яким письмом були написані книги, що потрапили до рук Костянтина Філософа: знайдені Костянтином у Херсонесі Євангеліє і Псалтир були написані «руськими письменами» (у ЖК), і Бог явив Костянтину «слов'янські книги» (у ЖМ).

Якщо розглянуті повідомлення ЖК і ЖМ є спільними місцями обох життів, то їх можна розглядати як такі, що взаємно доповнюють одне одного. ЖМ доповнює ЖК таким чином (доповнення тут і далі ми виділяємо напівжирним шрифтом): знайдені Костянтином у Херсонесі Євангеліє і Псалтир, написані «руськими письменами», були **слов'янськими книгами**. ЖК доповнює ЖМ у такий спосіб: Бог явив Костянтинові «слов'янські книги» **Євангеліє і Псалтир, написані «руськими письменами»**. Отже, проведене зіставлення паралельних місць в обох життях привело нас до висновку, що «руські письмена», про які йдеться в ЖК, були слов'янськими письменами.

Правильність цього висновку, зробленого лише внаслідок зіставлення ЖК із ЖМ, підтверджують історичні джерела давнього часу, зокрема булла папи Іоанна XIII чеському князеві Болеславу про заснування Празького архієпископства (971 р.), у якій ужито вираз «*gusciae aut sclavonicae linguae*», тобто у якій руська мова ототожнюється зі слов'янською⁹¹. У ряді джерел повідомляється про переклад Костянтином (або Костянтином і Мефодієм) Святого Письма з грецької мови на руську, що теж можна розцінювати як ототожнення руської мови зі слов'янською. За спостереженнями І. Гошева, це має місце в російських і південнослов'янських (але не болгарських) джерелах (списах), особливо з XV ст.⁹²:

1. В одному короткому, проложному житті Костянтина повідомляється, що Костянтин Філософ прѣложи грѣчьскы азыкъ на роуцскыа книгы⁹³.

⁸⁸ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві.— С. 55.

⁸⁹ Там же.— С. 60.

⁹⁰ Складається враження, що ті дослідники, які слово *книгы* в цитованому уривку із ЖМ (V розділ) перекладають як «письмо», більш схильні зіставляти цей уривок з близьким за змістом уривком із XIV розділу ЖК: *вѣскоръѣ же бѣ емоу ави, послуошае мѣтвы свои(х) равъ. и авіе сложи писмена, и начеть бесѣду писати ев(г)а'скоу* (Лавров П. А. Матеріали по історії виникнення древньої славянської письменності.— С. 60). Ми вважаємо, що в цитованому уривку із ЖМ (V розділ) поєднані обидва наведені уривки із ЖК: той, що міститься у VIII розділі, відповідає першій частині уривка із ЖМ (*да тоу ави бѣ философоу слов'ѣньскы книгы*), а той, що міститься в XIV розділі, відповідає другій частині уривка із ЖМ (*и авик оустронивъ писмена и бесѣдоу съставль*).

⁹¹ Див.: Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві.— С. 22; Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян.— Жовква, 1938.— С. 58; Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— С. 50.

⁹² Гошев И. Знач. праця.— С. 248.

⁹³ Теодоров-Балан А. Кирил и Методий.— София, 1934.— 2.— С. 45.

2. У проложному житіі Костянтина XVII ст. зазначається, що Костянтин Філософ разом зі своїм братом Мефодієм переклав Святе Письмо *роуским азыком*⁹⁴.

3. У російському виданні Великого Часослова XVII–XVIII ст. Костянтина Філософа представлено як *из' еллинскаго на русскій азыкъ прѣложителя*⁹⁵.

4. У приписці до російського списку просторого житія Костянтина (рукопис Московської духовної академії) зазначено: *а грамота рѣс(с)каа тавилася, бгомъ дана, въ Корсѣни рѣсинѣ, ѿ неаже наѣчися философъ (ѿ) Константинъ, и ѿтѣдѣ сложивъ и написавъ книги рѣс(с)кымъ азыкомъ*⁹⁶.

5. Костянтин Костенечський у своєму граматичному трактаті (XV ст.) указує на міжслов'янський характер книжної кирило-мефодіївської мови, яку не слід називати ні болгарською, ні сербською, а слов'янською, бо вона є мовою всіх слов'янських племен, але русі — найбільше (*того ра(д)и и книжевнїи с(ы)ни ни вѣлгарскоу ни сръвскоу сїю наричють, нь слов'ѣнскоу, кже є(ст) вѣсѣхъ сиухъ племень, нь вѣаче роусъ вещьше*)⁹⁷.

6. У трьох списках житія Костянтина, опублікованих О. М. Бодянським (житія № 3, 5, 6), повідомляється, що в Римі відправляли службу в церкві Святого Петра руською мовою (*рѣскы, роуски, роус(с)кы*)⁹⁸, тоді як в інших чотирьох списках (житія № 1, 2, 4, 7, усі не раніше XV ст.) сказано, що в Римі правили службу в церкві Святого Петра слов'янською мовою⁹⁹.

На наш погляд, наведені факти дозволяють зробити висновок, що давньо-слов'янська книжна мова первісно (до XI ст.) називалася руською або слов'янською. Обидві назви вживалися як синоніми. І про це чітко сказано в «Повісті временних літ»: «А словенський языкъ и руский одно есть»¹⁰⁰ (наш переклад: «А слов'янська мова і руська — одне і те саме»), так само перекладає О. М. Бодянський¹⁰¹). Д. С. Лихачов і Л. Є. Махновець перекладають цю фразу інакше: «А слов'янський народ і руський — один»¹⁰². Такий переклад ми вважаємо неправильним, і в цьому переконуює подальший текст уривка: «от варягъ бо прозвашася Русью, а первое бѣша словене; аще и поляне звахуся, но словенскаа рѣчь бѣ. Полями же прозвани быши, зане в поли сѣдяху, а язык словенски единъ»¹⁰³, смисл якого загалом такий: слов'янська мова названа руською, тому що слов'яни були прозвані (від варягів) руссю, але, хоча слов'яни звалися полянами, «мова в них була одна — слов'янська»¹⁰⁴ (а не дві назви: слов'янська і полянська, як було в попередньому випадку — слов'янська і руська).

Болгарський учений Е. Георгієв зазначає, що найдавніші руські та інші пам'ятки ототожнюють руську мову зі слов'янською¹⁰⁵ і наводить незаперечні докази слов'янського характеру руської мови¹⁰⁶.

⁹⁴ Там же.— С. 47.

⁹⁵ Див.: Гошев И. Знач. праця.— С. 248.

⁹⁶ Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности.— С. 37.

⁹⁷ Див.: там же.— С. 170.

⁹⁸ Кирилл и Мефодий. Собрание памятников... Паннонские жития: Житие Константина Философа... / Сост. О. Бодянским // Чтения в Императ. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те.— М., 1863.— Кн. 2.— С. 91, 154, 185.

⁹⁹ Там же.— С. 28, 63, 121, 219.

¹⁰⁰ Повесть временных лет.— М.; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 23 (сер. «Лит. памятники»).

¹⁰¹ Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен.— С. 64.

¹⁰² Повесть временных лет.— С. 219; Літопис руський / За Іпатським списком пер. Л. Махновець.— К., 1889.— С. 16.

¹⁰³ Повесть временных лет.— С. 23.

¹⁰⁴ Літопис руський.— С. 16.

¹⁰⁵ Георгіев Е. Письменность россос.— С. 374.

¹⁰⁶ Там же.— С. 380–381.

Болгарський учений І. Гошев схильний вважати, що книжна кирило-мефодіївська мова первісно називалася слов'янською. З XI ст., на думку вченого, на слов'янському півдні починає зростати впевненість, що Костянтин і Мефодій переклали Святе Письмо болгарською мовою (і через це в болгарських копіях давніх пам'яток слово **словѣньскыи** в багатьох випадках було замінене на **вльгарьскыи**); у той самий час на слов'янському сході в росіян зростає впевненість, що Святе Письмо було перекладено тими ж двома просвітителами руською мовою (і через це в російських копіях давніх пам'яток слово **словѣньскыи** в багатьох випадках було замінене на **роуцьскыи**); у XV ст. згадане зростання впевненості і на півдні, і на сході стало особливо сильним¹⁰⁷. Не заперечуючи того, що сказав болгарський учений про слов'янський південь (власне, про давню Болгарію), ми не можемо погодитися, що з XI ст. у російських, власне у східнослов'янських копіях давніх пам'яток (у тому числі і в східнослов'янських списках ЖК) слово **словѣньскыи** в багатьох місцях було замінене на **роуцьскыи**. Слово **роуцьскыи** разом зі словом **словѣньскыи** здавна вживалося як на слов'янському півдні, так і на слов'янському сході, просто на слов'янському сході воно краще збереглося (не було ніякого інтересу міняти його на інше слово), ніж на слов'янському півдні (де його і слово **словѣньскыи** охоче міняли на слово **вльгарьскыи**).

З розглядуваним питанням ми схильні пов'язувати той факт, що деякі давні джерела називають Мефодія, архієпископа Велеградського, русином, пор. у Даліміла: «ten Arcybyscup rusyn byesse, mssyu swu slowynsky sluzyesse»¹⁰⁸. Ми пояснюємо це тим, що Мефодій перекладав Святе Письмо з грецької мови на руську, поширював «руське письмо», причому робив це активніше, ніж Костянтин. Адже те, що Костянтин і Мефодій, а особливо Мефодій, поширювали глаголичну писемність у Моравії і Паннонії¹⁰⁹, є загальновідомим фактом, а глаголичне письмо і «руське письмо», як покажемо нижче, — це одне й те саме.

О. М. Бодяньський слушно зауважує, що невміння Костянтина читати знайдені біблійні книги, написані «руськими письменами», ще не свідчить на користь глаголичного письма цих книг¹¹⁰. «Насамперед, — пише він, — треба довести, що **росьски писмены** і глаголичні — одне й те саме...»¹¹¹. Слід зазначити, що такі свідчення існують. Ми маємо на увазі передусім Реймське Євангеліє (з 1554 р. знаходилося в соборі в Реймі), на якому присягали французькі королі при вступі на престол. Воно має 45 аркушів і складається з двох частин: перша частина (16 аркушів) написана кирилицею, друга (29 аркушів) — глаголицею. На ньому є запис, датований 1395 роком, у якому зазначається, що Євангеліє і послання написані слов'янською мовою (словѣнскимъ ѣзкемъ)¹¹². Та частина Євангелія, яка написана глаголицею, названа «письмом руським»: «а то писмо руське даль нѣбожтискъ карель. чтверти цѣрь рзимски»¹¹³ («і це письмо руське подавав небіжчик Карл IV, імператор Римської імперії»). М. К. Нікольський припускає, «що назва глаголичного письма руським належить до архзаїзмів, успадкованих з глибокої давнини, і що під “руськими письменами” Паннонської

¹⁰⁷ Гошев И. Знач. праця.— С. 247–248.

¹⁰⁸ Див.: Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві.— С. 22.

¹⁰⁹ Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия.— С. 83.

¹¹⁰ Бодянский О. О времени происхождения славянских письмен.— С. 100–101.

¹¹¹ Там же.— С. 101.

¹¹² Ганка В. Сазаво-Еммауское стоє блговествование, ныне же Ремьское.— Прага, 1846.— С. 187; Никольский Н. Знач. праця.— С. 36; Лесной С. Русь, откуда ты? — М., 2011.— С. 207.

¹¹³ Ганка В. Знач. праця.— С. 187–188; Никольский Н. Знач. праця.— С. 36.

легенди слід розуміти глаголичне письмо»¹¹⁴. З цим висновком Н. К. Нікольського ми повністю згодні. Залишається вяснити, чому в давнину глаголичне письмо називали руським письмом.

V. H. SKLIARENKO

ON THE «RUS'IAN LETTERS» MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER. 1

The author discusses various viewpoints upon «Rus'ian letters» mentioned in the Biography (*Zhytije*) of Constantine (Cyrill) the Philosopher. Emphasizing the reliability of the Biography as historical source and comparing the fragment on «Rus'ian letters» in it with the fragment on «Slavonic books» in the Methodius's Biography, he argues that they are the same fragments shared by the two Biographies, and the «Rus'ian letters» were Slavonic ones. Interpreting some sources' mention of the translation by Constantine (or both Constantine and Methodius) of the Holy Scriptures from Greek into Rus'ian, he identifies the Rus'ian language with the Slavonic, and infers that bookish Old Slavonic was originally (before the 11th ct.) called Rus'ian or Slavonic, the names being synonymous. Also, he substantiates his hypothesis that in ancient times, the Glagolitic alphabet was called Rus'ain.

Key words: biography (*zhytije*), «Rus'ian letters», the Ruses, the Rus'ian language, the Slavonic letters, the Slavonic language, the Old Slavonic bookish language, the Glagolitic alphabet.

¹¹⁴ *Нікольський Н.* Зазнач. праця.— С. 37.